

MARTIN ŠRAJER / 22. 3. 2017

Od nejčistší výtvarné exprese k nadreálnosti – Špalíček Jiřího Trnky

První celovečerní loutkový film Jiřího Trnky, oceněný mj. Zlatou medailí na MFF v Benátkách, vznikl spojením šesti krátkých snímků, původně natočených a uváděných samostatně. Pro dobový tisk byl Špalíček v roce 1947 ukázkou vyzrálého filmového umění vyrůstajícího z národnosti a lidovosti.

Výtvarník divadelních scén a kostýmů, malíř, grafik, sochař a knižní ilustrátor Jiří Trnka se k filmu dostal v roce 1942 coby návrhář kostýmů nedokončené pohádky Miroslava Cikána *Dlouhý, Široký a Bystrozraký*. V roce 1945 se stal uměleckým ředitelem studia kresleného filmu Bratři v triku (dříve AFIT), kde jen pár týdnů po osvobození, 15. června, započala realizace prvního barevného kresleného filmu, animované pohádky podle klasického námětu *Zasadil dědek řepu*. Následovaly krátké filmy *Dárek, Pérák a SS a Zvířátka a petrovští* (všechny 1946).^[1] V roce 1946 Trnka z Barrandova společně s Břetislavem Pojarem, Stanislavem Látalem nebo hudebním skladatelem dětské opery a rozhlasových hudebních pásem Václavem Trojanem odešel a založil studio loutkového filmu. Improvizované ateliéry si zřídili v Chourových domech na pražské Národní třídě.

Ze šesti segmentů *Špalíčku* vznikl jako první *Betlém*, který byl zároveň prvním Trnkovým pokusem o režii loutkového filmu.^[2] O dalších částech cyklu při jeho hektickém natáčení na podzim 1946 (film měl být hotov do Vánoc) ještě neuvažoval, měla to být pouze zkouška nového výtvarného stylu a nového typu vyprávění: „Až do *Špalíčku*, vlastně přesněji řečeno až do dokončení *Betlému*, jsem u svých filmů vycházel skoro výlučně jen z výtvarné stránky. To taky určovalo jejich dramaturgii, celý způsob vyprávění. Čím déle jsem se však filmem zabýval, tím více ztrácela pro mne

výtvarná složka na svém prvotním významu, i když jsem výtvarné řešení i nadále vždy sám prováděl.“ [3]

Neboť si uvědomoval nedostatky výsledku, rozhodl se Trnka dvanáctiminutovou suitu doplnit o dalších pět dílů, které připomenou lidové zvyky a tradice udržované na českém venkově během jednotlivých ročních období. Rámec poskytnul *Špalíček národních písní a říkadel*, v němž Mikoláš Aleš nabídnul ilustrace k lidovým písním, pranostikám a pořekadlům. Ráz lyrického vyprávění předem určil Trojanův hudební doprovod, opírající se o starší i novější lidové písně nazpívané Kühnovým dětským sborem. Genezi projektu nechme přiblížit samotného Trojana: „V roce 1945 mne přizval Jiří Trnka ke spolupráci na kresleném filmu [...] O rok později byla objednávka na loutkový film *Betlém* [...] Použili jsme koled a jejich epika ovlivnila tvar scénáře. Do práce jsme se tak zabrali, že jsme to nestihli udělat do Vánoc. Tak jsme si řekli, že podobně uděláme celý rok lidových zvyklostí [...] A tak vznikl *Špalíček*.“ [4]

Kolektiv patnácti lidí s Trnkou a vedoucím produkce Jílovcem na filmu pracoval celý rok, aby premiéra mohla proběhnout na Vánoce. Scénář, jehož autorství je připisováno Trnkovi, byl vypracován podle jednotlivých taktů. Následovala náročná výroba loutek, typologicky inspirovaných lidovým uměním. Trnkův tým nejprve pracoval s loutkami z klasického loutkového divadla, které se ovšem kvůli křehké drátové konstrukci lámaly. Nahradily je proto loutky s odolnějšími kostrami z kovu a s ohebnými kovovými klouby, které v potřebné pozici setrvaly dostatečně dlouhou dobu (každý pohyb loutek musel být nafilmován zvlášť). Tváře loutek oproti tomu nejsou pohyblivé, leč mají dostatečně dramatický výraz a oči, aby byly divákům sdělované významy srozumitelné. Detailnější rozbor „herectví“ Trnkových loutek nabídla Marie Benešová: „Pohyb loutek má základní prvky tance, který je ovšem součástí dějové akce; ve stylu s realistickými předměty a s prostředím se pohyb usměrňuje ve stylizované herecké gesto, překvapující svou plynulostí a výmluvností.“ [5]

Na pracovní výrobní proces v osmdesátých letech zavzpomínal Břetislav Pojar: „*Betlém* je klasická ukázka toho, co uměl Trnka nejlíp: vyzískat z úplně statického obrázku silný emocionální efekt, navodit jím duševní stav loutky. Je to scéna s jednonohým vysloužilcem, který klečí před jesličkami. Dělal se dlouhým točivým nájezdem kolem betlémského kopce, až na detail klečícího vojáka. V tom byl Trnka opravdu mistr.

Pustil trochu větrák, aby se vlasy loutky maličko pohybovaly, aby vznikl dojem, že figura není zcela nehybná. Jinak soustředil vše do kresebné a světelné atmosféry, do výrazu panákovy hlavy, kterému napomohl světly a oním maličkým detailem rozevlátých vlasů. Ve spojení s hudbou vykouzil dojem, že vidíme člověka, hluboce prožívajícího duševní pohnutí.“[6]

Betlém, natočený jako první, nakonec hodinu a čtvrt dlouhé pásmo, zachycující rok na české vsi, jak jej reflektují písně, zvyky, obřady a slavnosti, uzavírá. Předchází mu *Masopust*, *Jaro*, *Legenda o sv. Prokopu*, *Pouť* a *Posvícení*. V surrealistickém *Masopustu* sledujeme rej masek a lid těšící se na příchod jara. Lyrické *Jaro* ukazuje pasáčky vylézající na kopce, zvířata vybíhající na pastvu a zahájení žní. Mytologická *Legenda o sv. Prokopu* zpracovává pověst o světci, který se kál ze svých hříchů v sázavských lesích, kde mu společnost dělala lesní zvířata. Tématem *Pouti* je procesí ke kapliče se zázračnou studánkou, v brueghelovském *Posvícení* si vesničané dopřávají bohatého pohoštění a *Betlém*, kterým by film měl gradovat, byť je některými kritiky vnímán jako nejslabší část celku, zpřítomňuje atmosféru českých Vánoc koledou o narození Krista.

Povolení k veřejnému promítání bylo pro *Špalíček* vydáno 17. prosince 1947. O osm dní později, tedy symbolicky na 1. svátek vánoční, proběhla premiéra (film byl uváděn společně s Trnkovým krátkometrážním *Dárkem*). K doporučenému způsobu národoveckého čtení čtenáře ve *Filmových novinách* pobídl Bohumil Brejcha: „*Špalíček* nutno přijímat [...] se srdcem a myslí otevřenou, vžívat se do osudů těch, kteří nám na plátně rozehrávají všechny ty příběhy a objevovat v morálce těchto příběhů kus životní pravdy, kterou do nich uložila staletá národní tradice českého člověka.“[7] Nejen za jeho „tvarovou čistotu, technickou dokonalost, stylovou a uměleckou objevnost“, ale také za „národnost“ ocenili *Špalíček* svou nově ustanovenou cenou čeští filmoví novináři, kteří v hodnocení neopomenuli upozornit, že film představuje především úspěch československé znárodněné kinematografie.[8]

Ve středu 18. srpna 1948 byl zahájen benátský filmový festival. Trnkův *Špalíček* zde získal Zlatou medaili za nejlepší loutkový film. Dokladem politického chápání kinematografie budiž skutečnost, že svou gratulaci k benátskému ocenění neopomenul v tisku zveřejnit ministr informací Václav Kopecký: „Blahopřeji s největší upřímností k ohromnému úspěchu a ocenění *Špalíčku*. Mám radost, že se Vám podaří takto

proslaviti československý znárodněný film.“[9] Tvorba Trnkova studia se stala značkou kvality a naznačila cestu, po které se bude v následujících letech ubírat česká animace, reprezentovaná na zahraničních festivalech vedle samotného Trnky zejména Břetislavem Pojarem, Hermínou Týrlovou a Karlem Zemanem. Významnou roli ovšem sehrálo také zapojení dalších významných domácích umělců z různých oborů (Josef Lada, Kamil Lhoták, Zdeněk Seydl, E. F. Burian, Ilja Hurník, František Škvor, Jiří Brdečka...).[10]

Sám Trnka se – také ve světle zahraniční prezentace jeho tvorby (první díl *Špalíčku* byl například vybrán jako součást daru ke Stalinovým narozeninám) – proti zneužívání filmů k šíření dobově poplatných myšlenek a konceptů (lidovost, českost) v šedesátých letech vymezil: „V loutkovém nebo v kresleném filmu se nedá jen tak sloužit denním potřebám; na to jsou noviny. Naše práce je dlouhodobá a platnost námětů se nesmí ztrácet s postupující dobou. Jejich ideovost musí být hlubší.“[11] Respektujme tedy jím hájené hledisko a přiblížme si *Špalíček* s pomocí názorů odborníků jako objekt estetický, nikoliv ideologický.

Účinek filmu na diváka se pokusil popsat Oldřich Kautský: „Jeho prudké nástřihy i výlučná symbolika některých obrazů vyžadují nejen představivost, ale i trochu únavy očí. Zato však dá divákovi onen nedefinovaný pocit radosti z nového prožitku a dokonalou katarsi dospělým, který se na dvě hodiny stanou dětmi.“[12] Na konkrétním segmentu kvality *Špalíčku* postihla Marie Benešová: „Loutková hra O Turkovi a Kateřině je nejkrásnější sekvencí *Špalíčku*, je znamenitá emocionálně působivou zkratkou a mistrovskou montáží, ale především myšlenkovým vyzněním, jehož prostřednictvím dějová složka přesahuje do roviny Trnkova tvůrčího sebevyjadřování a jeho víry v čaromoc a sugestivní sílu umění.“[13]

K nejnadanějším obhájcům Trnkova snímku patřil multimediální umělec, spoluzakladatel Laterny magiky Emil Radok: „Celý film, nepředstavitelně půvabný, se pohybuje od nejčistší výtvarné exprese až k samé nadreálnosti, avšak smysl těchto tvárných prostředků vede k výsostně uměleckému realismu. V málokterém filmu hraném nalezneme také stejně bezvadný scénář jako ve *Špalíčku*. Ani jediný pohled, ani jediná scéna není neúčelnou, ani jediný přechod není pokažen. Barva nabývá již úplné dokonalosti, o jaké se hranému filmu dosud ani nesnilo.“[14]

Ve všech barvách si poetické kvality Trnkova prvního dlouhého filmu můžeme nyní vychutnat díky digitálně restaurované kopii, která byla v sekci Oprášená klasika premiérově představena na loňském Anifilmu v Třeboni. Vybraná česká kina budou snímek slavící letos sedmdesáté narozeniny promítat od 23. března.

Špalíček (ČSR 1947), režie a scénář: Jiří Trnka, kamera: Vladimír Novotný,

Emanuel Franek, hudba: Václav Trojan, střih: Jiří Trnka, Helena Lebdušková, zvuk: Josef Zavadil. Národní filmový archiv, 78 min. Premiéra digitálně restaurované verze: 23. 3. 2017.

Poznámky:

[1] Film *Zvířátka a Petrovští* byl na festivalu v Cannes v roce 1946 odměněn Velkou mezinárodní cenou v kategorii krátkých animovaných filmů. Nešlo o jediný výrazný úspěch domácí animace před dokončením *Špalíčku*. Na festivalu v Bruselu v roce 1947 byl čestným uznáním odměněn loutkový *Betlém* a kreslený film *Hotovo, jedem* (1946). V Benátkách obdržel v roce 1947 Mezinárodní cenu v kategorii kreslených filmů snímek *Atom na rozcestí* (1947) a v kategorii filmů loutkových bylo tamtéž oceněno *Posvícení* (1947).

[2] Předlohou filmu byl Trnkův stejnojmenný olejový obraz.

[3] Brož, Jaroslav, Dvacet let čs. filmu. Vypovídá Jiří Trnka. *Film a doba* 1965, r. 11, č. 6, s. 290.

[4] Kovaříček, Jaroslav, Hned několik důvodů k rozhovoru s Václavem Trojanem. *Kino* 1967, r. 22, č. 11 (1. 6.), s. 2

[5] Benešová, Marie, *Od Špalíčku ke Snu noci svatojanské*. Praha: Orbis, 1961, s. 11.

[6] Benešová, Marie, Návraty. Zamyšlení nad migrací motivů v tvorbě Jiřího Trnky. *Film a doba* 1987, r. 33, č. 2, s. 79.

- [7] Brejcha, Bohumil, Špalíček. *Filmové noviny* 1947, r. 1, č. 51 (20. 12.), s. 3.
- [8] Kautský, Oldřich, Cena kritiků Špalíčku. *Filmové noviny* 1948, r. 2, č. 1, s. 1.
- [9] Blahopřání loutkovému filmu. *Filmové noviny* 1948, r. 2, č. 2 (10. 1.), s. 1.
- [10] Prodej barevných loutkových a kreslených filmů do zahraničí ztěžoval nedostatek barevného materiálu, a tedy i ukázkových kopií.
- [11] Brož, Jaroslav, Dvacet let čs. filmu. Vypovídá Jiří Trnka. *Film a doba* 1965, r. 11, č. 6, s. 290.
- [12] Kautský, Oldřich, Čemu jsme dali věnec. *Filmové noviny* 1948, r. 2, č. 1, s. 7.
- [13] Benešová, Marie, Návraty. Zamyšlení nad migrací motivů v tvorbě Jiřího Trnky. *Film a doba* 1987, r. 33, č. 2, s. 80.
- [14] Radok, Emil, Démant české kultury – světové dílo. *Práce* 1947, č. 297 (21. 12.), s. 6.